

Клименко Жанна Валентинівна,
доктор педагогічних наук, професор
кафедри методики викладання світової літератури
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

ЯК ЗАПОБІГТИ РЕТРАВМАТИЗАЦІЇ ШКОЛЯРІВ, ВИКЛАДАЮЧИ ЛІТЕРАТУРУ?

Останнім часом зустрічаємо чимало різної інформації про занепокоєння освітян, батьків і психологів тим, що пропонують до читання нашим учням. Зокрема цю проблему нещодавно у фейсбуці на своїй особистій сторінці порушила С. Ройз, яка вказала на небезпеку травмачутливих текстів у шкільних програмах і відповідно в підручниках для початкової школи. До них вона віднесла, наприклад, міф про Ікара, мотивуючи це описом у ньому моменту смерті головного героя. При цьому психологиня та письменниця відзначила його ретравмуючий ефект саме для дітей 6–7 років [9]. Чимало нарікань виникло також щодо твору Дж. Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі». Зокрема деякі вчителі повідомляють, що батьки висловилися проти вивчення цього твору семикласниками. Пригадуємо, якими словами закінчується повість: *«Звичайно, все це сталося дуже давно і ніколи більше не повториться. Не в наші дні і не в нашому столітті»* (переклад Віктора Шовкуна) [2, с. 185]. Розуміємо, що і персонажі, і події твору, і зокрема ці слова в когось із учнів можуть викликати сильну емоційну реакцію. Серед інших програмових творів, здатних розворушити психологічну травму війни, батьки та вчителі називали оповідання «Федько-халамидник» В. Винниченка, повість «Климко» Г. Тютюнника, роман «П'ятнадцятирічний капітан» Ж. Верна.

Психологи зазначають, що «ретравматизація виникає при спогадах, розповіданні про подію або при перегляді відеоматеріалів про неї. Психіка сприймає ці процеси як «хронічну» травму, яка «не закінчується», і реагує звичним для себе способом» [7, с. 33].

Отже, маємо вчитися прогнозувати, які ж художні твори і за яких умов можуть ретравмувати учнів. Виходячи з сутності самого поняття ретравми, такими можуть

статі тексти, в яких описано події та ситуації, що нагадують особистості про її больові точки. Причому не обов'язково вона має бути безпосереднім свідком жахів, адже, як відомо, психологічну травму викликає також почуте та побачене в мас-медіа (тоді йдеться про медіатравму), від знайомих тощо. Передбачаємо, що це можуть бути твори, в яких порушено такі теми:

1. Тему війни, будь-якої катастрофи, смерті (наприклад, описано смерть персонажа/персонажів або смерть є персонажем твору). Певно, у багатьох учнів, які опинилась в епіцентрі війни, найближчим часом не виникне бажання читати роман М. Зузака «Крадійка книжок», оскільки смерть у житті постійно нависала над ними та їхніми рідними. А хтось зараз узагалі нічого не хоче читати про війну саме тому, що війни багато в нашому житті.

2. Тему руйнування домівки, знищення звичного способу життя. Болісні асоціації із сьогоденням у декого може викликати роман А. Камю «Чума». Згадуємо зокрема філософський відступ про два стихійні лиха й відчуваємо його перегук із нашим сьогоденням: *«Коли вибухає війна, люди звичайно кажуть: «Ну, це не може тривати довго, таке безглуздя». І справді війна – це таки безглуздя, що, до речі, не заважає їй тривати довго»* (переклад А. Перепаді) [5].

3. Тему сирітства. Описані в художніх творах картини знедоленого життя дітей-сиріт можуть нагадати комусь про власні страждання або важку долю близької людини (Б. Грінченко «Дзвоник», Ч. Діккенс «Пригоди Олівера Твіста» та інші твори).

4. Тему втрати близьких, друзів, улюбленої тваринки, розлуки з рідними. Наприклад, якщо дитина втратила внаслідок війни свого улюбленого песика, то оповідання Е. Сетона-Томпсона «Лобо – володар Курумпо» може повернути її до емоцій, які вона пережила в момент втрати.

5. Тему фізичної й психологічної травми. Так, декому зі школярів зараз надзвичайно важко сприймати оповідання Г. Белля «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...».

6. Тему будь-якого насилля над людиною, полону, тортур, життя в нестерпних умовах, обмеженому просторі тощо. Зокрема описи знущань над рабами, а також епізод із «П'ятнадцятирічного капітана», коли Дік Сенд потрапляє в полон до работорговців, можуть декому навіяти спогади про власне життя в окупації, полоні або про почуте від знайомих і друзів.

Чи означає це, що будь-який твір, в якому так чи інакше порушено названу тематику, обов'язково стане тригером для кожного юного читача, який живе в час війни? Звісно, ні. Іноді дуже важко передбачити читацьку реакцію. Психологи й дитячі письменники вказують, що одні й ті ж художні тексти можуть по-різному впливати на різних читачів, навіть якщо вони перебувають в однакових або подібних умовах. Також відомо, що й у воєнний час є ті, хто виявляє бажання читати художні твори про війну, про події, близькі до тих, які пережили самі. Крім того, важливий загальний настрій твору, тональність, з якою автор звертається до читача. Так, історії про дітей-сиріт, розказані Марком Твенем, А. Ліндгреном та Е. Портером, пронизані радістю та життєстверджувальними ідеями. І відповідно ці оптимістичні твори навпаки можуть позитивно вплинути на школярів.

Ураховуючи особливості читацького сприйняття, маємо уважніше ставитись до вибору як художніх творів, які пропонуємо юним читачам, так і навчального матеріалу взагалі, зокрема медіатекстів. Як бути, якщо травмачутливий за нашими відчуттями твір є в шкільних програмах? Варто розуміти, що їх укладали в дещо інших умовах, і врахувати все було неможливо. Однак будь-які програми дають простір для творчого підходу, учитель може відкоригувати їх у зв'язку з життєвою необхідністю. Щодо модельних програм, то вони взагалі надають широкий простір для реалізації власного бачення.

Науковці радять лікувати психологічні травми гумором, тому доцільно продумати свою навчальну програму так, щоб у ній обов'язково були *гумористичні твори*. Наприклад, у 5 класі можна розглянути невеличку за обсягом повість Дж. Стронга «Гармидер у школі», яка і звеселить учнів, і відволіче їх від жахів сьогодення.

Водночас дослідники наголошують, що велике значення має **інтерпретація тексту, те, як його учням підносить учитель**. Психотерапевтка А. Солнцева висловлює таку думку: «У ситуації з травмою чи втратою допоможе будь-яка зовнішня опора. Книжка може бути будь-якою, головне – ЯК її читати дитині. Книжка – лише привід відчутти себе живим, відчутти світ як добрий» [3]. Учителю, певно, як ніколи важливо зараз плекати в дитячих душах оптимістичне світосприйняття. Заради цього часто варто бути готовими відмовитися від довоєнної моделі подачі художнього тексту, а, придивившись до нього крізь оптику війни, змінювати фокуси, відшукувати нові інтерпретаційні коди й розроблювати нові інтерпретаційні моделі. Адже іноді один і той самий твір залежно від його трактування може мати протилежні ефекти щодо впливу на конкретного читача. Так, якщо в ході роботи над оповіданням Дж. Олдріджа «Останній дюйм» занадто емоційно наголошувати на всій жахливості ситуації, в яку потрапили батько та син, загострювати увагу на критичному становищі пораненого батька, нагнітати атмосферу страху, це може спричинити значний емоційний сплеск навіть у тих учнів, які бачать кадри поранень наших воїнів по телебаченню. Водночас, якщо акценти розставити інакше, увиразнивши важливість взаємодії батька та сина, управління емоціями в складній ситуації, твір може стати підтримкою для учнів, сприяти формуванню їхньої психологічної пружності, готовності прийти на допомогу іншому, не розгубитися у важких обставинах.

Зважаючи на тотальну травмованість українських дітей, маємо скоригувати нашу роботу щодо розвитку їхнього емоційного інтелекту. З одного боку, допомогти їм не придушувати свої емоції, а з іншого – не виплескувати їх агресивно. С. Ройз зазначає: «... Нам потрібно бути дуже обережними з акцентами на емоційності, щоб не перенавантажувати лімбічну систему. Коли в людини перенапружена, гіперактивна лімбічна система, це може викликати ще більшу емоційну реакцію» [8]. Саме тому в ситуаціях, де йдеться про якісь жахіття, психологиня радить сучасним письменникам «більше переходити на

описи, робити акценти не на емоціях» [8]. Таку пораду можна враховувати й педагогам, щоб не роз'ятрити дитячі рани, заподіяні війною.

У ході навчального процесу важливо уважно стежити за станом школярів, дослухатись до їхньої реакції. Скажімо, учням, які бояться темряви, можуть допомогти тексти, в яких персонажі діють у темряві й перемагають свій страх, а також допомагають його перемагати іншим. Такими літературними «антифобіантами» (термін К. Богун за аналогією до «антидепресант» [1, с. 109]) може стати для когось «Лускунчик і Мишачий король» Е.Т.А. Гофмана, а для когось «Капелюх чарівника» Т. Янсон або «Кораліна» Н. Геймана. Доцільно пропонувати учням види навчальної діяльності, які допоможуть використати антифобіальний потенціал художньої літератури: *пошук виходу із описаної у творі ситуації, рефлексія на тему «Як би я діяв/діяла в подібних умовах», підготовка на основі прочитаних творів порад «Як протистояти страху», створення власного твору антифобіального змісту (казки, оповідання, міфу, байки тощо).*

Значну роль у впливі на читача відіграє не лише зміст, а й форма твору. Від того, наскільки реалістичним чи метафоричним є опис тієї чи іншої ситуації, залежить, як саме вона буде сприйнята реципієнтом. Невипадково безпрограшним варіантом для читання у воєнний час психологи називають казки та фентезі. «Ми в регресі, і тому казки дуже важливі, і для дорослих, і для дітей. Якщо ми вибираємо жанр казки, то розуміємо, що в ній буде надія. Ми всі тепер потребуємо щасливого фіналу й надії на чарівну силу. Це важливо для дітей, які вже починають розчаровуватися у величі батьків і їм потрібно зіпертися на силу супергероїв» [8]. Так, для п'ятикласників гарний книготерапевтичний ефект можуть мати казки письменниць, які самі пережили війну, – Туве Янсон та Астрід Ліндгрєн.

Також психологи відзначають, що зараз у дітей різного віку спостерігається брак концентрації уваги та уяви, саме тому учні краще сприймають зображення, зокрема й комікси [8]. У зв'язку з цим на допомогу вчителю можуть прийти зокрема сторінки коміксів, які ми ввели в наш підручник із зарубіжної літератури майже до кожного прозового твору. Серед них фрагменти як уже відомих, так і

нових, створених спеціально для цього видання українською дизайнеркою А. Кравець, автори сценарію – О. Ісаєва, Ж. Клименко [4].

Цікаві спостереження про шведський досвід спілкування з дітьми на теми трагедії, смерті та втрати посередництвом художньої літератури запропонувала вітчизняна дитяча письменниця В. Вздутьська [3]. Безумовно, маємо обережно ставитись до запозичення чужого досвіду, адже українські діти, на відміну від їхніх європейських однолітків, не колись, а саме зараз перебувають у воєнних умовах. Однак прагнення шведських письменників уникати нагнітання, протиставляти травматичним подіям їхню антитезу, пропонувати читачам книжки, які наповнюють їх вітальною силою та огортають найтеплішими емоціями, є актуальним рецептом і для нас [3].

Викладаючи літературу, вчителі часто використовують **мотиватори**, які стимулюють до читання. Однак треба бути обережними із вибором і таких навчальних матеріалів. Наприклад, у когось із учнів може викликати сумні спогади вислів Джона ван де Рюїта, який написано на одному із поширених в інтернеті мотиваторів: «Не сумуй і пам'ятай, коли буде важко, бери книгу і читай. Книги – друзі, які не вмирають». Адже, якщо учень втратив друга, таке протиставлення може видатись йому навіть жорстоким. І плакат може подіяти навпаки – як антимотиватор.

Важливо ретельно продумувати методичні засоби для реалізації діалогу на рівнях читач-твір, читач-читач, читач-учитель тощо. Щоб спробувати зрозуміти психоемоційний стан школярів доцільно використати **книготерапевтичну методику «Я – книга»**, запропонованому Н. Мракою, адаптувавши її до учнів різного віку [6]. На основі запитальника, складеного психологинєю, можна запропонувати власні запитання. Завданнями до реалізації цієї методики можуть бути такі: розкажи, яка ти книжка, а якою книжкою ти хотів/хотіла би бути; опиши, якими ти уявляєш своїх читачів або кого ти хотів/хотіла би бачити своїми читачами. Таку методику можемо застосувати, наприклад, на першому уроці в 5 класі, або під час будь-якого уроку, коли відчуваємо потребу краще зрозуміти внутрішній світ учнів.

Отже, з метою запобігання ретравматизації школярів під час викладання, варто спиратись на арт-терапевтичний потенціал художньої літератури й дотримуватися таких порад:

1. Ретельно ставитись до вибору творів та методичних засобів, зокрема уникати текстів і навчальних ситуацій, які можуть навіяти відчуття безпорадності.
2. Надавати важливого значення гумористичним творам як засобу утримання психологічного балансу учнів.
3. Спостерігати за станом, реакціями школярів, бути готовими до педагогічної імпровізації залежно від особливостей сприймання ними конкретного тексту, уривку, епізоду.
4. У ході вивчення твору формувати оптимістичне світосприйняття.
5. Застосовувати антифобіальні практики як запоруку протистояння страхам у реальному житті.
6. Обережно працювати з емоційним інтелектом учнів, зокрема прагнути знімати емоційну напругу учнів, вчити їх керувати власними емоціями.
7. Використовувати потенціал коміксів з метою привернення уваги читача до художнього твору, розвитку уяви.

Своєрідним дороговказом для нас може бути настанова, подана на платформі «БараБука», де у вільному доступі викладено книжки кількох українських видавництв: «Ви – маяки для своїх дітей. Відчувайте, знайте, домовтеся з собою, що ви є для них джерелом світла підтримки, балансу» [10].

Узагалі ж проблема запобігання ретравматизації учнів у процесі викладання літератури потребує ретельного дослідження, яке має передбачати різнопланові спостереження й опитування широкого кола респондентів (учнів, учителів, батьків, психологів, психотерапевтів, літературознавців та методистів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Богун К. Онтології літературних казок першої половини ХХ ст. в контексті анртифобіального дискурсу. *Вісник Харківського національного*

університету ім. Г. Сковороди. Серія «Філософія». 2016. Вип. 46 (част. I). С. 107–116.

2. Бойн Дж. Хлопчик у смугастій піжамі. Переклад з англ. В. Шовкуна. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 192 с.

3. Вздутьська В. Як говорити з дітьми про трагедії і втрати за допомогою книжок: шведський досвід. Читомо. 6.06.2022 р. URL: <https://chytomo.com/iakhovoryty-z-ditmy-pro-trahedii-i-vtraty-za-dopomohoiu-knyzhok-shvedskyj-dosvid/>

4. Ісаєва О.О., Клименко Ж. В. Зарубіжна література: підручник для 5 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2019. 376 с.

5. Камю А. Чума. Переклад із фр. А. Перепаді. Бібліотека української літератури. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=108&page=5>

6. Мрака Н. Відкрити себе як книгу: бібліотерапія і наратив. Простір арттерапії: творчість як задзеркалля реальності: м-ли XVII Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–29 лютого 2020 р.) / [за наук. ред. Л.А. Найдьоновой, О.Л. Вознесенської, О.М. Скар]. Київ: ФОП Назаренко Т.В, 2020. С. 70–72.

7. Плетка О. Т. Вторинна травматизація: класифікація медіатравм. Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі. Зб. наук. праць; [укладач Чаплінська Ю.С.; літ. ред. Н.Л. Дятел] / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. С. 32–34. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/mediatv.pdf>

8. Ройз С. «Ми всі – унікальні книги». BaraBooka. Простір української дитячої книги. URL: <http://www.barabooka.com.ua/svitlana-rojz-mi-vsi-unikalni-knigi/>

9. Ройз С. Про травмачутливі тексти в шкільних підручниках. Допис у фейсбуці від 13.11. 2022 р. URL: <https://www.facebook.com/svetlanaroyz>

10. Як допомагати дітям у замкненому просторі. BaraBooka. Простір української дитячої книги. URL: <https://www.barabooka.com.ua/yak-dopomagati-dityam-u-zamknenomu-prostori/>